

NOVA ISTRAŽIVANJA GRADSKIH ZIDINA SALONE

Jasna Jeličić-Radonić

UDK 904 (497.5 Salona) "652"
Izvorni znanstveni rad
Jasna Jeličić-Radonić
Ministarstvo kulture
Konzervatorski odjel u Splitu

Na sjevernim gradskim bedemima Salone započet je novi projekt obnove jedinstvenog spomenika fortifikacijske arhitekture. Izvorno podignut za vrijeme cara Marka Aurelija 170. g., tijekom posljednjih stoljeća antike, stalno se popravlja i dograđuje novim zidnim pojačanjima, mnogobrojnim istaknutim kulama i trokutastim bastionima. Ponovno otkriven perimetralni plašt, na pojedinim mjestima sačuvan u punoj veličini što jasno pokazuje znatnu moć antičkog graditeljstva, pridonjet će osvjetljivanju urbanističkog razvoja glavnoga grada rimske provincije Dalmacije.

Salona, glavni grad rimske provincije, smještena je u središnjem dijelu hrvatske obale Jadrana, pored ušća rijeke Jadro i zaštićenog morskog zaljeva u podnožju Kozjaka. Izvanredan položaj vrlo je rano privukao Delmate, pa je postao glavno lučko uporište tog ilirskog plemena, a potom i emporij isejskih Grka, no tek rimskim osvajanjima nastaje grad. Taj složeni supstrat utkan je u tkivo antičkoga grada koji je ubrzo prerastao u provincijsku prijestolnicu. Počeci urbanizacije neznatno su osvijetljeni pisanim izvorima, a još manje dosadašnjim arheološkim istraživanjima.

Ruševine Salone odavno su u središtu pažnje mnogih znanstvenika koji su nastojali u prvom redu spoznati njezin izgled i veličinu. Jedan od prvih planova salonitanskog područja donosi već D. Farlati u svom čuvenom djelu "*Illyricum sacrum*", a izradio ga je Camozzino 1751. godine. Gotovo pravolinijski povučeni su pravci zapadnih, sjevernih i dijelom istočnih bedema, sa shematski nacrtanim nizom kula. Istaknuti fortifikacijski elementi nižu se u pravilnim razmacima bez prekida, tako da nisu poznati ulazi u grad. Unutar grada u sjeverozapadnom uglu skiciran je položaj amfiteatra. Poslije 1826. godine C. Lanza izradio je novi plan na kojem je razlučio podjelu grada na dva dijela. Istočni dio grada smatrao je prvobitnim odakle je proširen prema zapadu. "Lijep plan s detaljima" napravio je i Vicko Andrić 1821. godine. Tu su prvi put snimljeni tada vidljivi ostaci pojedinih dijelova zidina, koji se pružaju u izlomljenim potezima prateći konfiguraciju terena. Na liniji sjevernih bedema jasno se naziru obrisi istaknutih kula pravokutnih

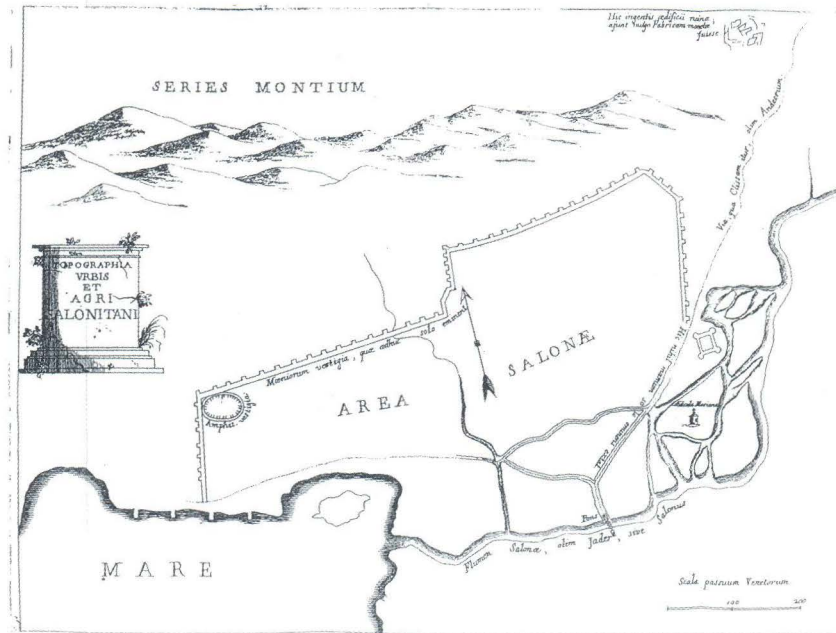
oblika s trokutastim bastionima. Ucertani su i segmenti južnih zidina i obale u močvarama ušća rijeke Jadrana. Tada je bio izvrsno sačuvan potez istočnih zidina koji je započinjao uz obalu i nastavljao se u pravcu sjevera. Tu je izrazit prekid bedema naglašen s kružnim elementima, što pokazuje položaj gradskih vrata. Osim izvanredno dokumentiranih gradskih zidina, V. Andrić je snimio i pojedine vidljive zidove u samom gradu među kojima je označio položaj amfiteatra i teatra. Vjerojatno koristeći se katastarskom podlogom ucrtao je niz poljskih putova koji dobrim dijelom slijede pravce antičkih komunikacija. Andrićev plan postao je prava osnova za proučavanje antičke Salone. Shvativši nepotpunost dotadašnjih planova grada na kojima su većinom ucrtani samo vidljivi ostaci, kao na Andrićevom ili na onim ranijima na kojima je izgled grada uljepšan bazilikama, piramidama ili obeliscima, F. Carrara je prionuo otkrivanju gradskih zidina. Prva sustavna topografska istraživanja Salone on je započeo 1846. godine. U sljedećih nekoliko godina utvrdio je kompletan perimetar antičkog grada. Na svjetlo dana iznio je u potpunosti sjevernu i zapadnu stranu bedema. Na jugu se susreće s mnogim teškoćama jer se bedem dijelom gubio pod morem, a dijelom prelazio preko močvara završavajući jugoistočnim kutom u rijeci. Nad istočnom linijom bedema pružala se carska cesta, što je onemogućivalo detaljnija iskopavanja, pa je Carrara sondažno utvrdio glavni pravac. Na osnovi otkrivenih nalaza dao je izraditi plan koji je i danas osnova za poznavanje izgleda i veličine toga najvećega grada na istočnoj obali Jadrana, za koji se često navodi citat Konstantina Porfirogeneta da je kao *dimidium Constantinopoleos*.¹

Vrlo nepravilan tlocrt grada zatvoren je zidinama pojačanim kulama, čija je ukupna dužina 4077 m. Carrara je ponovno otkrio 88 kula, a prilikom istraživanja iskopao je i više ulaza u grad, za koje se do tada nije znalo. U blizini sjeveroistočnog kuta otkrio je istočna gradska vrata koja je prema pravcu cesta nazvao *Porta Andetria*. U potpunosti ih je iskopao, snimio i potom zatrpao. Na osnovi važnog položaja i malog broja arhitektonskih ulomaka pretpostavio je da su vrata morala biti najsvetčanija i najukrašenija. Manji prolaz u sjevernim bedemima nazvao je *Porta Capraria*, prema Kozjaku u zaleđu, a ona na zapadnom dijelu *Porta suburbia*, koja su bez posebnih ukrasa bila interna gradska komunikacija. Posebnu pozornost posvetio je otkopavanju monumentalnih gradskih vrata koja su na početku izgledala kao prekid zida. Masivni piloni, pravilno građeni, pratili su cestu koja je ulazila u grad, a sa strana su formirali bočne prolaze. U unutrašnjosti vrata nalazio se propugnakul. Iznad njih se pružao vodovod. Carrara ih je uveo u literaturu pod nazivom *Porta Caesarea*, što je zadržano do danas.²

Detaljnija iskopavanja proveo je na sjeveroistočnom uglu gradskog perimetra gdje su bili najbolje sačuvani ostaci zidina, s kulama čiji su zidovi dosežali visinu i do 33 stope (9,77 m). Već na prvi pogled uočio je raznolikost pojedinih elemenata gradskih zidina. Razotkrio je više slojeva zidina i kula, od kojih su neke s prislo-

¹ D. Farlati, *Illyricum sacrum*, Tomus primus, Ecclesia Salonitana, Venetiis MDCCLII, 276; E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, Fig. I, 4; Vicko Andrić, *Arhiv Konzervatorskog odjela - Split*; F. Carrara, *Topografija i iskapanja Salone*, Trst 1850, *Antička Salona*, Split 1991, 99 - 159.

² F. Carrara, *Topografija i iskapanja Salone*, 117-118, 141-154.

Plan Salone (D. Farlati)

njenim trokutastim prizmama, i očito iz različitih perioda. Najstarijim dijelom bedema smatrao je unutrašnji zid označen kao AA koji je bio pojačan pilastrima i uvlakama, što je omogućivalo proširenje obrambenog prostora. Poslije je dodan zid BB, a bio je povezan s prethodnim zidom zemljanom ispunom. S vanjske strane dodaju se četvrtaste kule (a, b, c, d) različitih oblika i načina povezivanja sa zidinama. Na pojedinim kulama prislonjene su trokutaste prizme (a, c), ponekad i dvije ako je kula šira, što im daje poligonalni oblik.³

Na osnovi rezultata istraživanja i natpisa koji su dotad bili otkriveni, F. Carrara je nastojao razlučiti različite građevinske faze salonitanskog perimetra. Naravno da u tim prvim pokušajima nije bilo jednostavno spoznati nastanak i razvoj grada.

Prema najranijim podacima u povijesnim izvorima koji spominju Salonu, kao npr. da ju je Lucije Cecelije Metel našao već utvrđenu, ili prema Cezarovu opisu opsade salonitanskog oppiduma rimskih građana od strane Pompejeva legata Marka Oktavija, Carrara je pretpostavio da su gradske zidine bile dovršene barem u 2. st. pr. Kr.

Drugoj fazi salonitanskih fortifikacija pripadala bi izgradnja jednog dijela zidina za vrijeme cara Marka Aurelija, kako se to navodi na jednom natpisu, danas zagubljenom (CIL III 1979).

³ F. Carrara, o. c., 119-130, sl. 7, 9.

IMP·CAES·M·AVR·ANTO

NINO·AVG·PONT·MAX·TRIB
POT XXIII·P·P·COH·I·∞·DELM
SVB·CVR·GRANI·FORTVNAT
TRIB·COH·EIVSD·MVRI·P
DCCC·INHIS·TVRR·VNA

Tu se spominje Prva kohorta Delmata, koja je pod vodstvom tribuna Granija Fortunata izgradila 800 stopa (236,80 m) zidina i jednu kulu u čast cara Marka Aurelija 170. g.

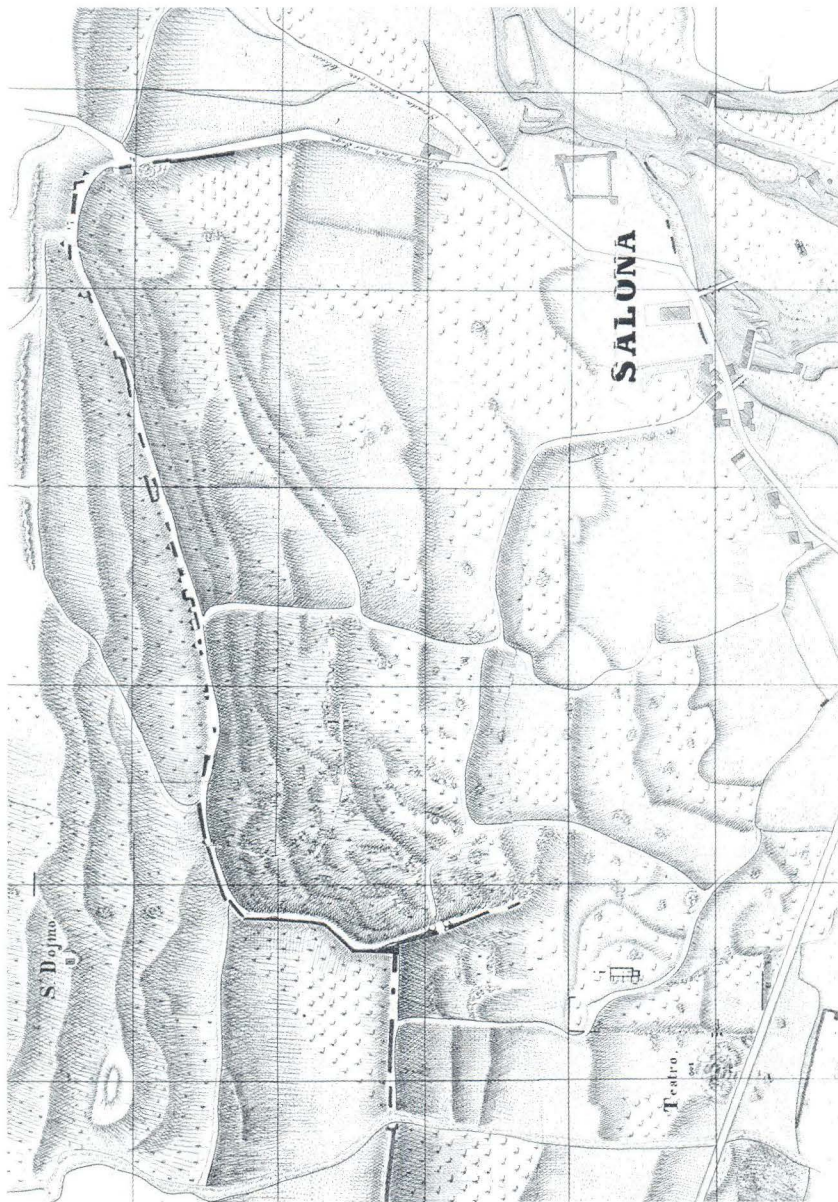
Carrara je smatrao Dioklecijanov period vrlo bitnim za razvoj Salone, te navodi, prema Porfirogenetu, da ju je taj car kompletno obnovio. Tada su vjerojatno, gradske zidine znatno pojačane kulama. Potvrdu tome Carrara pronalazi u jednom natpisu upotrijebljenom kao spolia na sjevernom potezu bedema. Među natpisima, uglavnom nadgrobnog karaktera, izdvaja se posvetni natpis caru Marku Aureliju koji je otkriven 1819. godine u četvrtoj kuli (d) odakle je izvađen i pohranjen u splitskom Arheološkom muzeju (CIL III 1980).

IMP·CAES·M·AVREL
ANTONINO·AVG·PONT
MAX·TR·POT·XXIII·COS·III
VEXILLATIONES·LEG·II·PIAE
ET III·CONCORDIAE·PED·CC
SVB·CVRA·P·AELI·AMYNTIANI
I·FRUMENTARI·LEG·II·TRAIAN·

Natpis je bio uzidan kao spolia i govori o gradnji 200 stopa (59,20 m) bedema, što su izvele konjičke čete Druge legije Pije i Treće Konkordije, pod nadzorom centuriona Publija Elija Amintinijana. Prema uobičajenoj posvetnoj carskoj formuli, natpis se datira u 170. godinu. S obzirom na to da je sekundarno upotrijebljen u četvrtoj kuli, Carrara je posredno poslužio za određivanje vremena njenog nastanka. Stoga pretpostavlja "da su kule mogle biti sazidane koncem 3. st. ili u prvim godinama 4. st. jer su do Aurelijana bile uglavnom kvadratne".

Kao posljednji element salonitanske fortifikacijske arhitekture, Carrara je istaknuo trokutaste prizme za koje je također predložio datiranje njihova nastanka. Jasno ističe nepravilnost gradnje tih građevinskih istaka punih spolia. Jedan kasnoantički natpis otkriven kod *Porta suburbia* poslužio mu je da utvrdi njihovu starost (CIL III 1984).

SALVIS DD NN THEOD
CVNCTASQVE TVRRE
RES MVNIMENI CIVITAT
AGENS VIC IMINETIV
AFLAR

Detalj plana Salone (V. Andrić, Konzervatorski arhiv - Split)

Premda nije potpuno sačuvan, u njegovu se tekstu jasno spominje obnova svih kula za vrijeme Teodozija II, između 423. i 426. g. Tom vremenu F. Carrara je pripisao poznate povijesne događaje, koji su se dijelom zbili i na području Salone. Radi se o ekspedicijama koje su poduzete na zapovijed Teodozija protiv Ivana koji je u Rimu vladao 425. godine, a započela je osvajanjem Salone 424. ili 425. g. pod vodstvom Ardabura i Aspara.⁴

Prilikom iskopavanja sjeveroistočnog ugla salonitanskih bedema i kula, Carrara je ustvrdio s vanjske strane postojanje škarpe u prirodnoj stijeni. Nasuprot se pružao "nasip jarka ili put oko grada nastao samim iskopom". Time je potvrdio Prokopijev opis u gotskom ratu prema kojem je "Konstancije dao kopati jarak vrlo široko na sjevernoj strani, između stijena i gomila kamenja".⁵

F. Carrara je, dakle, u par godina, od 1846 - 1849., postavio okvir perimetra antičke Salone, što je uglavnom prihvaćeno uz manje korekcije. Istovremeno je sondirao i u unutrašnjosti grada gdje je otkrio mnoge važne građevine koje su se poslije u potpunosti iskopavale. Nakon Carrare istražuju se više pojedinačni objekti u gradu: episkopalno središte, teatar, amfiteatar i cemeterijalni kompleksi. Gradske zidine kao da su bile dovoljno poznate i rijetki znanstvenici promatrali su njihove elemente, poput najbolje sačuvanih gradskih vrata *Porta Caesarea*.⁶

Istraživač koji je posvetio veću pažnju salonitanskim bedemima bio je poznati arhitekt E. Dyggve. On je 1923. g. donio plan tada vidljivih ostataka, plan A, po kojemu se najbolje mogla slijediti linija sjevernih gradskih zidina, kao i dio zapadnih zidina, dok se ne izgube u moru. Južni pravac, teško dostupan u močvarnim predjelima, potpuno je zatrpan zbog nasipavanja zemlje s arheoloških iskopavanja krajem 19. i početkom 20. stoljeća i izgradnjom željezničke pruge.

Na planu B Dyggve je donio rekonstrukciju salonitanskog perimetra sa svim kulama koje je označio brojevima. On se najviše koristio Carrarinim istraživanjima koja se u većini slučajeva više nisu mogla ponoviti zbog promjena na terenu tijekom vremena. Brojnost kula odavala je veliku obrambenu efikasnost zidina, osobito na sjevernoj i donekle na zapadnoj strani izloženoj napadima. Južna linija okrenuta moru i istočna prema rijeci znatno su manje pojačane kulama. Nastanak trokutastih prizmi Dyggve je pripisao bizantskom usavršavanju fortifikacija za gotsko - bizantskih ratova, i to pod nadzorom bizantskog vojskovođe Konstancijana. Upozorio je na slične primjere na gradskim zidinama Konstantinopola, ali ti elementi su građeni istovremeno s kulama i pripadaju vremenu Teodozija II (413. g.).

Nastavkom topografskih istraživanja nastanka i razvoja Salone 1929. godine, Dyggve je ustvrdio da se grad dva puta širio, i to u istočnom i zapadnom smjeru. Najstariju gradsku jezgru ubicirao je u središnjem dijelu koji je za njega bio grčkog podrijetla. Nazvao ga je *Urbs vetus*. Upravo u tom dijelu grada sačuvani su najstari-

⁴ F. Carrara, o. c., 125-130. Drugu građevinsku fazu potvrđuju natpisi CIL III 1979, 1980 podignuti za cara Marka Aurelija. Posljednjem periodu prema natpisu CIL III 1984 Carrara smatra obnovu svih kula s dozidavanjem prizmi.

⁵ F. Carrara, o. c., 130, bilješka 2, 146.

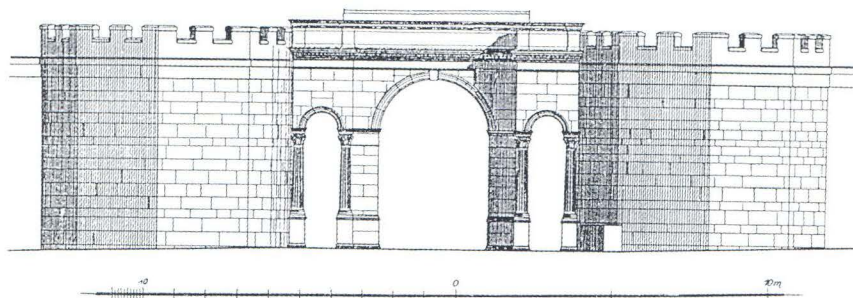
⁶ F. Carrara, Iskapanja u Saloni, O iskapanjima u Saloni 1846. godine ; O iskapanjima u Saloni 1847 1848 ; O iskapanjima u Saloni 1849. godine, Antička Salona, Split 1991, 161-203.

ji gradski bedemi. To je potez istočne linije zidina s monumentalnim gradskim vratima - *Porta Caesarea*.⁷

Prvi je snimio i pokušao rekonstruirati taj arhitektonski spomenik W. Gerber datiravši njegov nastanak u republikansko doba. Tročlana vrata flankirana su oktogonálnim kulama koje završavaju kruništem. U 4. st., za vrijeme cara Konstansa, što potvrđuje natpis pronađen u neposrednoj blizini, vrata su restaurirana (CIL III 8710).⁸

D N FL CONSTANTIO VICTORIOSISSIMO SEMPER AVGVSTO
FL IVL RVFINVS SARMENTIVS V C P P DAL D N M E

Gerberovu dataciju glavnih vrata najstarijega grada prihvatio je i E. Dyggve. Ne slažući se s tim prijedlozima, H. Kähler je poduzeo manja revizijska istraživanja tih najbolje sačuvanih gradskih vrata. Rezultate je objavio u detaljnoj studiji, upotpunjujući je razmatranjima o tada vidljivim salonitanskim bedemima.

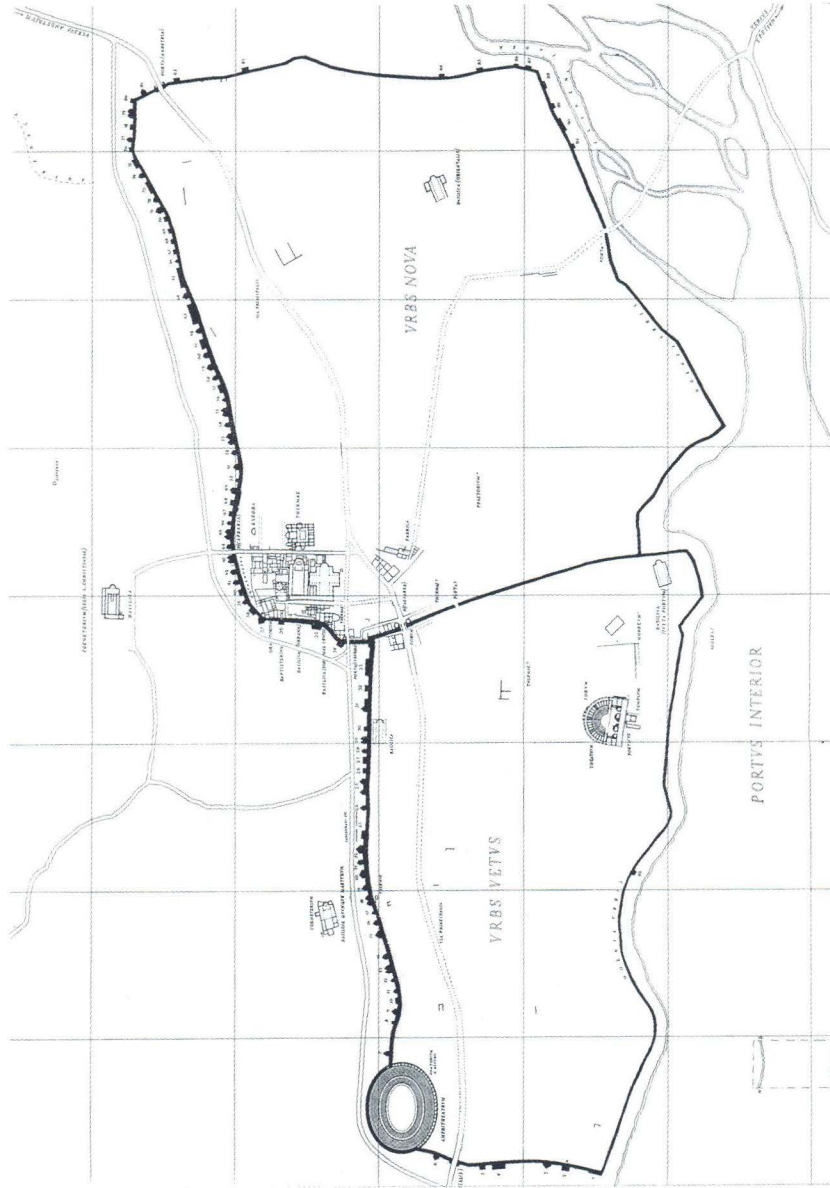
Prijedlog rekonstrukcije Porta Caesarea (W. Gerber)

Najstarije bedeme ustvrdio je na pravcu sjeverno i južno od *Porta Caesarea*, gdje su se krakovi sudarali pod tupim kutom. U te najranije zidine umetnuta su vrata zajedno s kulama. Budući da se tu sijeku glavne prometnice, ostavio je otvorenim pitanje postojanja na tome mjestu ranijih vrata. Analizom oblika vrata, ulomaka arhitektonske dekoracije i carskog natpisa posvećenog Augustu, Kähler je predložio nastanak vrata od 12. pr. Kr. do 14. g. posl. Kr.

IMP CAESA / RI D / IVLI FILIO
A / VGVS TO
P / ONTIF // MA / X TR P

⁷ E. Dyggve, *La ville de Salone, Disposition et topographie*, I Pland de la ville, II Les matériaux, *Etude des plans A et B, Recherches à Salone I*, Copenhague 1928, 11-20.; E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, 5, Fig. I 4-6.

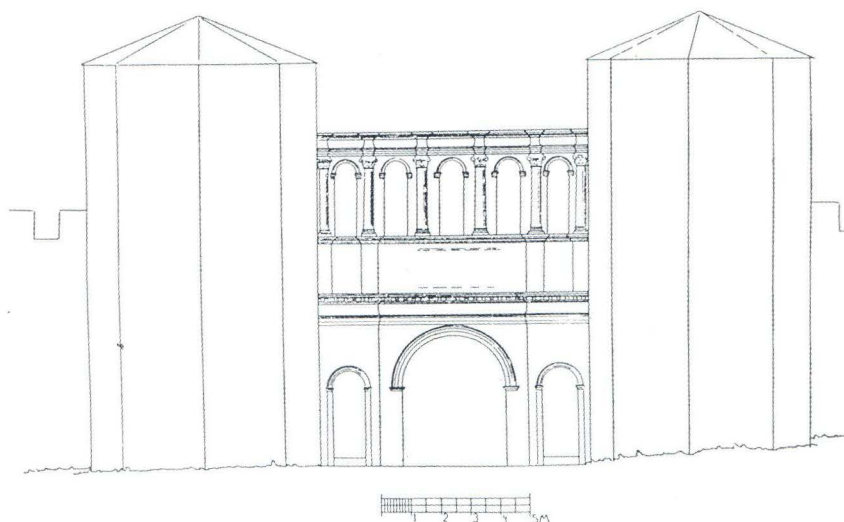
⁸ W. Gerber, *Die Bauten im Nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona, Forschungen in Salona I*, Wien 1917, Fig. 246 a, Fig. 244, Pl. IX.; CIL III 8710.

Tloert grada Salone (E. Dyggve)

Kähler je donio i novi prijedlog rekonstrukcije vrata. Na osnovi arhitektonskih nalaza smatrao je da su morala biti dvokatna. Donji tročlani dio s većim središnjim prolazom, namijenjenim kolskom prometu i sa dva uža bočna za pješake, opremljen je unutrašnjim dvorištem. Izgled gornjeg kata, iako hipotetičan, trebao je biti više raščlanjen i ukrašen, što je i predloženo na crtežu rekonstrukcije.⁹

Obrambeni karakter glavnoga gradskog ulaza naglašen je oktogonalnim kulama. Premda su kule samo linijski skicirane, sa stožastim krovovima, znatno su više u odnosu na vrata i liniju zidina, što ističe monumentalnost fortifikacijske arhitekture.

Rekonstrukcija Porta Caesarea (H. Kähler)

Dosad predložene rekonstrukcije najstarijih gradskih vrata bile su usmjerene na istočni vanjski izgled, odakle je bio prilaz gradu. Unutrašnja strana, osobito zapadni dio vrata koji se je koristio za prebacivanje vodovoda, nije obuhvaćen. Gerberovi i Kählerovi prijedlozi odnose se na izgled vrata u vrijeme nastanka i napravljeni su prema tada otkrivenim i raspoloživim ulomcima. Premda je bila poznata greda s natpisom koji govori o restauraciji vrata u 4. st., taj element nije razmatran. Nakon što su objavljene navedene stručne studije o *Porta Caesarea*, pronađeni su novi nalazi koji pripadaju gradskim vratima.

Na jednoj kamenoj gomili pored tzv. "Pet mostova" otkriven je segment luka s reljefnim prikazom Tihe. Prema dimenzijama i obliku kamena, očito je da je ukrašavao lučni svod gradskih vrata, i to *Porta Caesarea*, s obzirom na njihovu neposrednu blizinu. Ženski lik s krunom u obliku gradskih zidina, koji u desnoj ruci drži *vexillum* s natpisom *M I V S F | Martia Ivlia Valeria Salona Felix* | a lijevom je oslonjen na modius žita, simbol obilja i blagostanja, predstavlja perso-

⁹ H. Kähler, *Porta Caesarea u Saloni* (VAHD LI/1930-34, 1-47), *Antička Salona*, Split 1991, 205-240, sl. 12-19.

nifikaciju grada Salone. Posebno štovanje Tihe, gradske zaštitnice, općenito prihvaćeno i poznato u antičkom svijetu prema helenističkim uzorima (prototipovima), naglašeno je ponovno u Konstantinovo vrijeme. Prigodom osnivanja Konstantinopola podižu se brojni njeni kipovi. Na dan posvećenja nove prijestolnice nosio se u procesiji kip Tihe Konstantinopola, a car Konstantin je izdao emisiju srebrnih medalja s njenim likom. Otad se ta simbolička personifikacija zaštitnice grada često primjenjuje na novcu konstantinopolskih kovnica.

Salonitanska Tihe s gradskih vrata Porta Caesarea

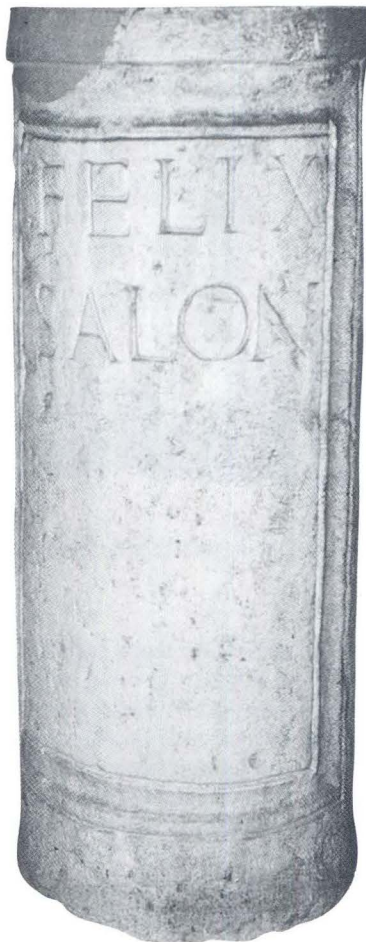
Stoga postavljanje salonitanske Tihe iznad gradskih vrata odgovara snažnom impulsu koji je početkom 4. st. diktiran iz nove prijestolnice. Premda su neki istraživači koji su prvi objavili taj spomenik kao Abramić i potom Dyggve, pretpostavili da je nastao oko 300. g. na osnovi Dioklecijanova gentilicija koji ulazi u službeni titular kolonije Salone, naveden u kratici na reljefu, ipak je vjerojatnije da ga treba povezati s obnovom gradskih vrata u vrijeme Konstancija, kako je to iznio N. Cambi. On je njegovu izvedbu povezao s natpisom namjesnika Sarmentija Rufa, koji je također pronađen u neposrednoj blizini i datiran od 337- 350. g.¹⁰

Toj obnovi gradskih vrata vjerojatno je pripadao i stup s natpisom FELIX SALON, koji je pronađen na istoj gomili s reljefom Tihe. Natpisno polje uokvireno je jednostavnom profilacijom, a slova su bila istaknuta crvenom bojom. S protivne strane natpisa izduben je žlijeb na kojem je mogao biti pričvršćen amblem ili za-

¹⁰ M. Abramić, Tyche (Fortuna) Salonitana, Grb starodrevnog grada Salone, VAHD LII/1935-49, Split 1950, 279-289; E. Dyggve, History of Salonitan Christianity, 1,19; N. Cambi, Ženski likovi s krunom u obliku gradskih zidina iz srednje Dalmacije, VAHD LXV-LXVII/1963-1965, Split 1971, 55-68, Tab. XVII.

stava grada. Stupić je, dakle, tvorio cjelinu s personifikacijom grada Salone, gdje je u kratici naveden službeni naziv.¹¹

Otvoreno je pitanje izgleda *Porta Caesarea* nakon obnove u 4. st. a dosad još nisu razmatrani ovi novi nalazi u tom kontekstu. Ukrašavanje ulaza u stari dio grada naglašava značaj tih gradskih vrata i u kasnoj antici, kada ta gradska četvrt postaje novo središte. Stoga nije neobično da se upravo nad tim gradskim vratima postavlja prikaz salonitanske Tihe.

Stup s natpisom FELIX SALON s gradskih vrata Porta Caesarea

¹¹ Stupić (v. 78 cm, r. 30 cm) s žlijebom na stražnjoj strani. Usp. *M. Abramić*, Tyche (Fortuna) Salonitana, Grb starodrevnog grada Salone, VAHD LII/ 1935-49, Split 1950, 280-281, sl. 2 ; *N. Cambi*, Ženski likovi s krunom u obliku gradskih zidina iz srednje Dalmacije, 63.

¹² *E. Dyggve*, La ville de Salone, Disposition et topographie, I Pland de la ville, Recherches à Salone I, , 11-16; isti, History of Salonitan Christianity, 5; *D. Rendić-Miočević*, Antička

Pogled na Porta Caesarea

U starom dijelu grada, *Urbs vetus*, Dyggve je prepoznao ostatke nisko sačuvanih bedema i zapadna vrata koja je nazvao *Porta Graeca*. Glavna gradska komunikacija povezivala je istočna i zapadna vrata te najstarije gradske jezgre.¹²

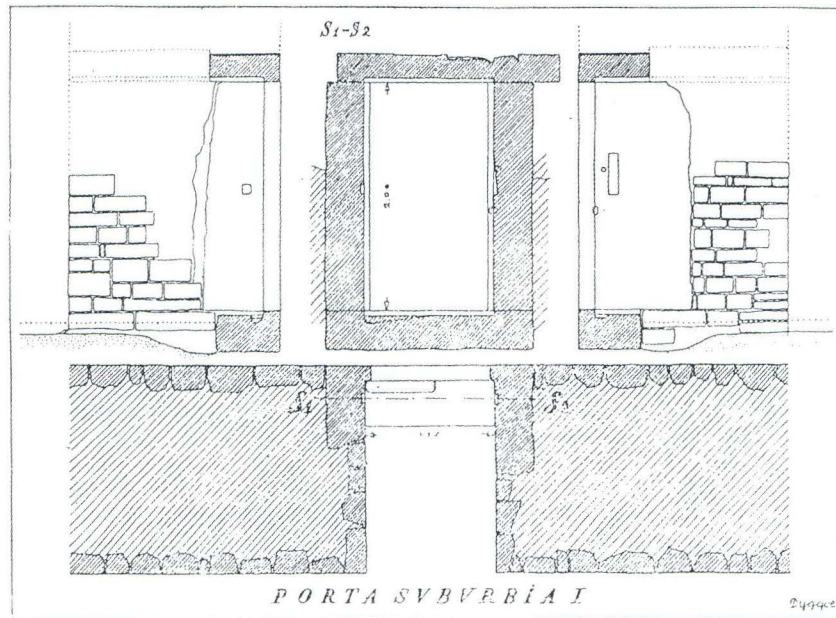
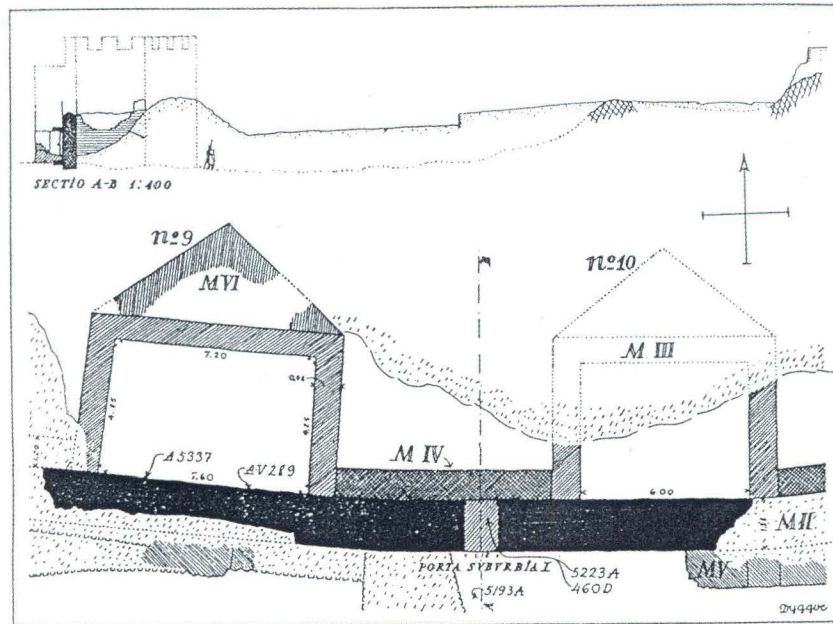
Na krajnjim točkama zidina novih dijelova grada, tzv. *Urbs orientalis* i *Urbs occidentalis*, postojala su vrata, *Porta Andetria* i zapadna vrata, nedavno revizijski istražena. Ta su vrata postavljena na krajevima glavne gradske ulice, *decumanus maximus*, koja se nastavljala na važne prometne pravce prema unutrašnjosti, na sjeveru, i prema Trogiru, na zapadu. Osim tih glavnih gradskih vrata, postojao je niz sporednih ulaza u grad koji su odgovarali lokalnom prometu, tj. sekundarnoj cestovnoj mreži. Na sjevernoj strani gradskih zidina dosad su pronađena tri takva prilaza, *Porta suburbia*.

Porta suburbia I, kako ih je nazvao Dyggve, i *Porta Capraria*, prema Carrari, uski su prolazi prema salonitanskim poljima. *Porta suburbia II* neznatno su šira, a nastala su između pilona vodovoda gdje se pod pravim kutom lomi linija bedema obuhvaćajući istočna predgrađa. Tuda se nastavljala gradska ulica prema vani prateći liniju sjevernih zidina. Pored vrata pronađen je natpis na kojemu se navodi obnova svih kula za vrijeme Teodozija, a vjerojatno su tada popravljena i sama vrata.¹³

Sjeverno i južno od *Porta Caesarea* sačuvan je segment zidina najstarije gradske jezgre, *Urbs vetus*. Sumarni opis dao je Kähler konstatirajući da je bedem širok 3, 70 - 3, 80 m bio građen od dva zida s međusobnom ispunom od kamenja i maltera. Vanjski zid, debljine 1,20 m sastoji se od većih kamenih blokova u pravilnim horizontalnim redovima povezanim malterom s nešto manjim kamenjem, koji tvore njegovo unutrašnje lice. Prema izgledu, Dyggve ga je smatrao grčkim

Salona (Salonae), Povijesno urbanistički i spomenički fenomen, Arhitektura 160-161, Zagreb 1977, 56-57; *isti*, Salona "quadrata". Salonitanski oppidum (Caes. B. C. III 9) u svjetlu novih istraživanja, Antička Salona, Split 1991, sl. 2.

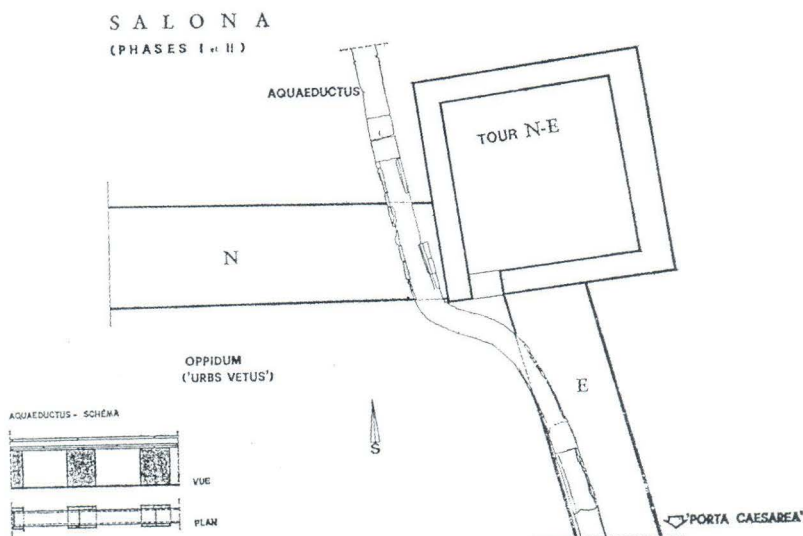
¹³ F. Carrara, o. c. , 141-144; E. Dyggve, I Pland de la ville, 11-16; *isti*, Porta suburbia I, Nova gradska vrata u Solinu, Starinar VI/ 1931, 14-23.; B. Kirigin, I. Lokošek, J. Mardešić, S. Bilić, Salona 86/87, Preliminarni izvještaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja na trasi zaobilaznice u Solinu, VAHD 80, Split 1987, 31-34, plan 8.

Porta suburbia I (E. Dyggve)

zidom. Unutrašnji zid je izrađen od sitnijeg kamenja sлагanog u nizovima, a debljina mu je 0,90 m.¹⁴

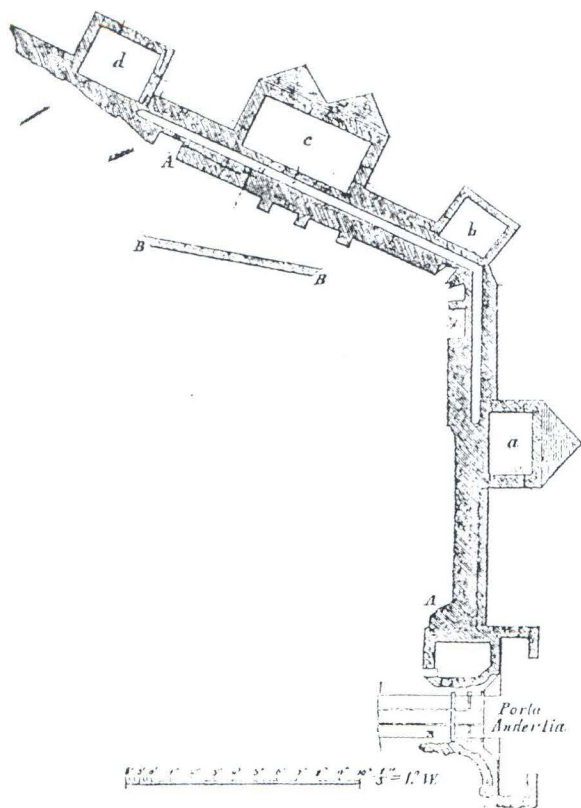
Posebnu pozornost tome najstarijem zasad poznatom dijelu Salone posvetio je D. Rendić-Miočević. On je proveo istraživanja na dijelu bedema sjeverno od *Porta Caesarea*. Na završetku istočnog poteza s masivnim bunjastim blokovima pravilno nizanim tragao je za sjevernim bedemom najstarije urbane cjeline, koji je prekriven recentnom cestom. Ponovno su izišle na svjetlo dana zidine građene s dva lica, između kojih su predgraci s ispunom od kamena pomiješanom s vapnom. Na unutrašnjoj su južnoj strani upotrijebljeni dugi i masivni bunjasti blokovi, dok su prema vani blokovi slične veličine, ali s glatkom površinom. Na spoju sjevernog i istočnog bedema D. Rendić-Miočević je otkopao pravokutnu ugaonu kulu. Premda je ona zidana masivnim kamenim blokovima s jednim licem, što je uobičajeno za kule, nije bila organski povezana s navedenim zidinama čiji je ugao pojačavala. U kuli je pronađeno više kamenih kugli, što neprijeporno potvrđuje njenu obrambenu funkcionalnost. Na južnoj strani kule otkriven je prolaz. Na istraženim segmentima istočnog i sjevernog bedema kao i na kuli D. Rendić-Miočević je zamijetio “neke kasnije faze obnove, dijelom i u drugom materijalu i tehnici”, što govori o obnovi starih gradskih bedema.¹⁵

Novootkriveni dijelovi u sjeveroistočnom uglu u salonitanskom oppidumu (D. Rendić-Miočević)

¹⁴ H. Kähler, *Porta Caesarea u Saloni*, (VAHD LI/1930-34, 1-47), *Antička Salona*, Split 1991, 206; D. Rendić-Miočević, *Salona "quadrata"*. Salonitanski oppidum (Caes. B. C. III 9) u svjetlu novih istraživanja, 55, sl. 3,4.

¹⁵ D. Rendić-Miočević, *Salona "quadrata"*. Salonitanski oppidum (Caes. B. C. III 9) u svjetlu novih istraživanja, 47-63, sl. 4, 5.

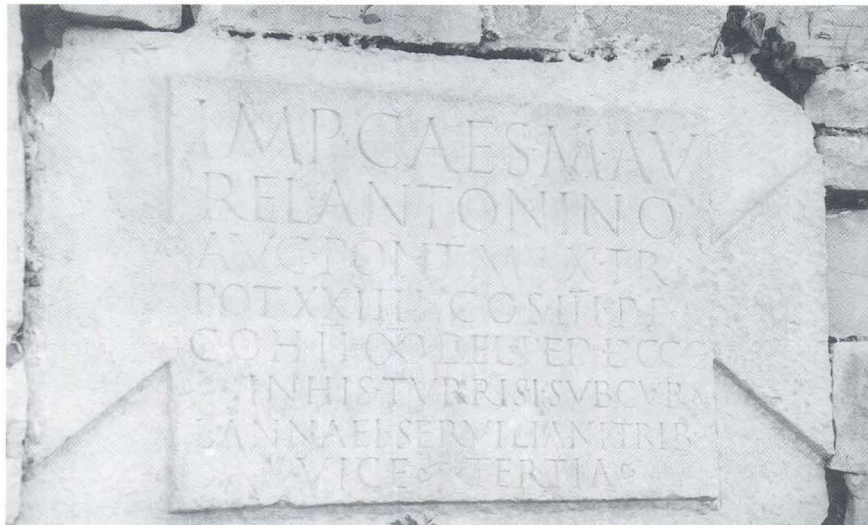
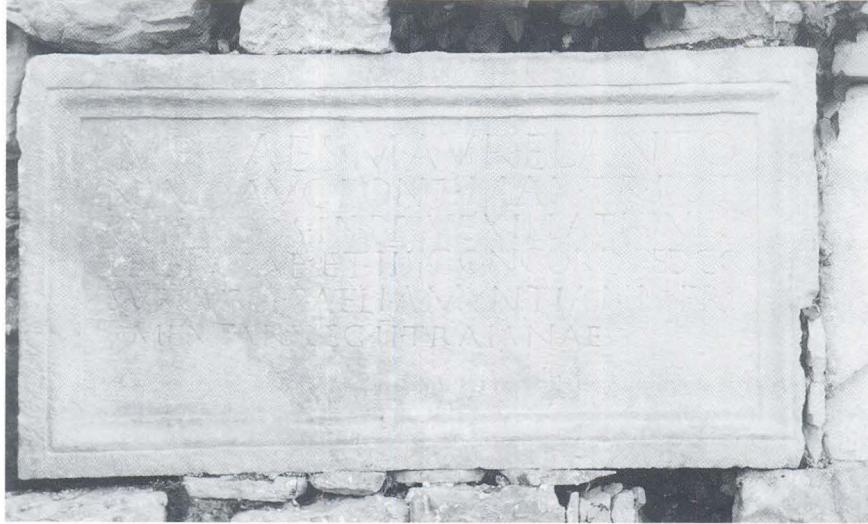

Sjeveroistočni kut perimetra grada prema istraživanjima F. Carrare

Već za prvih istraživanja salonitanskog perimetra, F. Carrara je detaljnije iskopavao na sjeveroistočnom uglu zidina pored *Porta Andertia*. Time je jasno razlučio antičku razinu, položaj prvobitnih zidina i dodatnih zidina, kula i prislonjenih prizmi. Potpuno je otkopao kulu s dvostrukom prizmom (c). S unutrašnje strane kule otkrivene su rupe podnih greda koje odgovaraju pokrivenom hodniku zidina. Na dnu nižeg kata pronađeni su mnogi ulomci amfora. Prema potrebi, na pojedinim segmentima pojačana je glavna linija bedema drugim zidom s kontraforima. Kule su povezane dvostrukim zidovima, a izgrađene su od velikih kamenih blokova.

U četvrtoj kuli sjeverno od *Porta Andertia* (d) bilo je uzidano više nadgrobnih natpisa CIL III 2245, 1997, 2064, koji su izvađeni i pohranjeni u splitskom Arheološkom muzeju. Jedan je natpis još uzidan u istočnom zidu kule naopako je okrenut.¹⁶

¹⁶ F. Carrara, O iskapanjima u Saloni 1847-1848. godine, O iskapanjima u Saloni 1849. godine, *Antička Salona*, 173-174, 193-194, 197-199.

Fotogrametrijski snimak dijela sjevernih gradskih zidina sa uzidanim natpisima
(CIL III 8570, 6374)

D·M
 C·SABINIO
 NICIATI·EQ
 EX·SINC·HO
 MINIVERECV
 NDISSIMO·ST·P
 XXV·FL·TERTIA
 CONIVGI·INCON
 PARABILI·CVM
 QVO·VIXIT
 ANN·XXV
 B·M

Kähler je detaljnije analizirao taj dio istočnih gradskih zidina i kula. On je utvrdio osnovnu liniju bedema sastavljenu od dva zida debela dvije stope, između kojih je ispunjena od lomljenog kamena i vapna. Ukupno je širok 1, 88 - 1, 90 m. Rubni su zidovi izvedeni od pravilnih klesanaca povezanih malterom, pravilno uslojenih, iako se ponekad nije u potpunosti slijedilo to horizontalno nizanje.

Vrijeme nastanka toga prvog bedema, kojim je obuhvaćeno istočno predgrađe i od tada formiran *Urbs orientalis*, jasno određuju postavljeni natpisi. Na vanjskoj strani zidina uzidana su dva natpisna polja jedno pored drugog CIL III 8570, 6374.

IMP·CAES·M·AVREL·ANTO
 NINO·AVG·PONT·MAX·TR·POT
 XXIII·COS·III·P·P·VEXILLATIONES
 LEG·II·PIAE·ET·III·CONCORD·PED·CC
 SVB·CVRA·P·AELI·AMYNTIANI·FRV
 MENTARI·LEG·II·TRAIANAE

IMP·CAES·M·AV
 REL·ANTONINO
 AVG·PONT·MAX·TR
 POT·XXIII·COS·III·P·P
 COH·II∞DEL·PED·DCCC
 IN·HIS·TURRIS·I·SVB·CVRA
 L·ANNEI·SERVILIANI·TRIB
 VICE·TERTIA

Natpisi obavještavaju da su *vexillationes* legija druge Pije i treće Konkordije podigle dvije stotine stopa (59,20 m), a Druga kohorta Delmata osam stotina stopa zidina (236,80 m). Gradnju istog bedema potvrđuju i natpisi CIL III 1980, uzidanog kao spolia u kuli 78 (dubleta natpisa 8570), a jedan je zagubljen CIL III 1979, gdje se spominje da je Prva kohorta Delmata sagradila osam stotina stopa zida (236,80 m) i jednu kulu. Svi su natpisi datirani u vrijeme cara Marka Aurelija Antonina 170. godine, kada se podiže novi prsten salonitanskih zidina na istočnom i vjerojatno zapadnom dijelu grada, jer se bedemi ne razlikuju u strukturi gradnje, što su istaknuli E. Dyggve i Kähler.¹⁷

¹⁷ H. Kähler, *Porta Caesarea u Saloni*, 233-240; CIL III 8570, 6374, 1980, 1979.; E. Dyggve, *Porta suburbia I, Nova gradska vrata u Solinu*, *Starinar VI/ 1931*, 21-23.

Natpisi spominju samo dvije kule, što potvrđuje da je znatan broj tih istaknutih obrambenih elemenata naknadno dograđen. U tom smislu Kähler je pokušao razlučiti pojedine građevinske faze. Najranije zidne strukture uočio je kod stražnjeg zida kule 78 i kule 81, gdje su upotrijebljeni izduženi i fino obrađeni klesani kameni blokovi (sl. 22 i 23). Ostavio je otvorenim pitanje jesu li ti blokovi izvorni na tome mjestu ili sekundarno uzidani s neke druge građevine.

Kula 81 izgleda kao da je “nastala istovremeno s najstarijim zidom ili neposredno nakon njega”. Za zidanje kula 78 i 79 primijenjeni su veliki blokovi od modraca za koje je Kähler pretpostavio da možda potječu od razgrađenih bedema najstarijeg dijela grada. Osim toga tu su sekundarno ugrađeni nadgrobni natpisi CIL III 1997, 2064, 2245, kao i natpis CIL III 1980 (dupleta natpisa CIL III 8570) gdje se navodi da su *vexillationes* Druge legije Pije i Treće Konkordije podigle dvije stotine stopa zidina. Taj važan podatak pokazuje naknadno prizidanje kula na osnovni pravac bedema. Tom vremenu pripisuje Kähler zidno pojačanje debljine 0,95-1,05 m, što je dobro sačuvano s vanjske strane između kula 78 i 79. Zidanje je slične strukture kao i najstariji zid, iako nepravilnije uslojeno i uz obilniju upotrebu maltera. Posljednjoj građevinskoj fazi Kähler pripisuje drugo zidno ojačanje i trokutaste bastione koji se dograđuju pred kulama kao na primjerima 79 i 81.¹⁸

Zaštitne je konzervatorske radove na sjevernim gradskim bedemima počeo splitski Konzervatorski odjel Ministarstva kulture 1997. godine. Dugo vremena zapuštene gradske zidine, zarasle u raslinje i većim dijelom zatrpane, ponovno su izišle na svjetlo dana. Otkriven je potez bedema pojačan brojnim kulama sjeverno od *Porta Andetria* sve do koljena gdje se njihov pravac lomi prema *Porta Caesarea*. Upravo je odatle don Frane Bulić počeo 1898. godine graditi put - šetnicu, koja bi povezala grad Solin s ruševinama drevne Salone. “Put mira” i “Put rata” nazvao je dvije dionice šetnice koja se pružala s unutrašnje strane gradskih zidina Salone od sjeveroistočnog do sjeverozapadnog ugla grada gdje je unutar perimetra bio uklopljen amfiteatar, a bila je namijenjena posjetiteljima i ljubiteljima starina. Taj je put sagrađen nad zidinama koje su tada većim dijelom zatrpane do pola visine a ostavljeni su vidljivi pojedini njihovi segmenti sačuvani gotovo u izvornoj veličini.

Znatni ostaci sjevernih gradskih bedema ponovno otkriveni i impresivno utisnuti u pejzaž, jedinstveni su spomenici fortifikacijske arhitekture. Posebno se ističu dva segmenta zidina, i to sklop na Bilankuši gdje su već otprije istražene kule od broja 78-81. Na drugom dijelu bedemi su sačuvani gotovo u potpunoj visini, kao i pripadajuće kule s trokutastim prizmama od broja 53 - 60. S obzirom na recentnu šetnicu provedenu neposredno obodom sjevernog perimetra raščišćeni su tek gornji dijelovi zidnog plašta. Nakon geodetske, fotogrametrijske i arhitektonske dokumentacije, preventivno su konzervirani oslabljeni i ogoljeli zidovi iz čijih su lica na mnogim mjestima izvađeni pravilni klesanci a preostale su samo unutrašnje strukture. Pronađeni su kao spolia upotrijebljeni brojni ulomci natpisa ili arhitektonskih ukrasa uglavnom nadgrobni spomenika. To su većinom nalazi antičkih stela sa pseudozabatima i akroterijima ukrašeni stiliziranim cvijetom što ga flankiraju vegetabilni motivi, zatim ulomci sarkofaga i njihovih poklopaca,

¹⁸ H. Kähler, o. c., 233-237.

dijelovi akroterija cippusa i slični ornamentirani ulomci. Vjerojatno ovi potječu s antičke nekropole koja je pratila glavnu komunikaciju od Porta Caesarea prema sjeveroistoku, s područja koje je poslije obuhvaćeno sekundarnim prstenom gradskih zidina i na taj je način smješteno unutar novog istočnog dijela grada, *Urbs orientalis*. Razneseni nadgrobni spomenici i njihovi elementi sekundarno su upotrijebljeni pri gradnji bedema. Stoga većina potječe iz 1-2. st. poslije Krista, i obično su spolia u prvobitnom zidnom plaštu. Ponekad su u pitanju i nadgrobni spomenici 3-4. st., ili nešto kasniji, a uzidani su u naknadnim zidnim pojačanjima dozidanim izvornim zidinama ili kulama i njihovim trokutastim bastionima. To su dragocjeni elementi za datiranje pojedinih razvojnih faza salonitanskih zidina premda treba uzeti u obzir stalno popravljavanje urušenih dijelova kada su ponovno upotrijebljeni već postojeći materijali na samom mjestu.¹⁹

Na dijelu bedema između kula 74 - 75 ponovno su otkriveni uzidani natpisi koji govore o gradnji bedema za vrijeme cara Marka Aurelija - CIL III 8570, 6374. Iza tog izvornog segmenta prvobitnog bedema, dobro datiranog navedenim natpisima, koji je građen od pravilnih klesanaca nizanih u redovima, otkriveno je desetak amfora što su uzidane kao ispuna. Naime, između dva zida široka dvije stope nalazi se središnja ispuna od zemlje, sitnijeg nabivenog kamenja i vapna gdje su bile horizontalno položene amfore. Upotrijebljeno je desetak raznovrsnih kasnoantičkih amfora, među kojima su najzastupljenije one tipa *spatheia*, široko datirane od 5. do 7. st. Položaj amfora u ispuni između dva zida gotovo na istoj visini, gdje su uzidani poznati natpisi iz 170. godine, očito pokazuje značajniji zahvat na popravku tog dijela fortifikacija u kasnoantičkom periodu. Te su se amfore nalazile dakle do izvornih zidina, a na visini zida cca 3-4 m u odnosu na antičku razinu poznatu prema neznatno istočnije istraženim dijelovima zidina i kula 78-81.²⁰

Slična sekundarna primjena amfora u salonitanskom fortifikacijskom sistemu pronađena je i kod kule br. 60 prilikom probijanja linije sjevernih gradskih bedema na lokalitetu Klanac 1928. godine. Tu je prema fotografiji i bilješki don Lovre Katića otkrivena veća količina amfora. Na istome mjestu 1964. godine snažne bujice isprale su zemlju između dva obložna zida bedema i na svjetlo su dana izišle amfore postavljene na sloj maltera u više redova jedan iznad drugog. Kako navodi N. Cambi, koji je vodio istraživanja, amfore su također bile ispunjene istom smjesom, a upotrijebljene su kao središnja ispuna bedema. Amfore su ugrađene u zidni plašt koji je bio pojačanje osnovnom i već oslabljenom perimetru iz 170. godine. U prilog tome govori i podatak o tipu amfora (Dressel 32 i 34) koje se datiraju od 4-5. st., ali je dugo i poslije u upotrebi. Stoga N. Cambi smatra da je taj dio salonitanskih zidina izgrađen za vrijeme gotsko-bizantskih ratova s obzirom

¹⁹ D. Maršić, Ulomak rimske stele iz sjevernog bedema, Solinska kronika 15. srpnja 1999, 17; isti, Ulomak nadgrobno natpisa iz sjevernog bedema, Solin. kronika 15. kolovoza 1999, 15; isti, Nadgrobna stela iz sjevernog bedema, Solin. kronika 15. rujna 1999, 17.

²⁰ M. G. Maioli, M. Stoppioni, Classe, Podere Chiavichetta: Anfore di produzione locale, 570-571, Fig. 89; iste, Classe, Podere Chiavichetta: Anfore di importazione, 572-573, Fig. 11-13, Amphored romaines et histoire économique, Collection de l' Ecole française de Rome 114, Rome 1898.

na neposredne ratne operacije i popravke dijelom srušenih zidina, iako navodi opsežne radove i za Teodozija II. koji znatno pojačava obrambenu snagu grada, o čemu govori natpis CIL III 1984.²¹

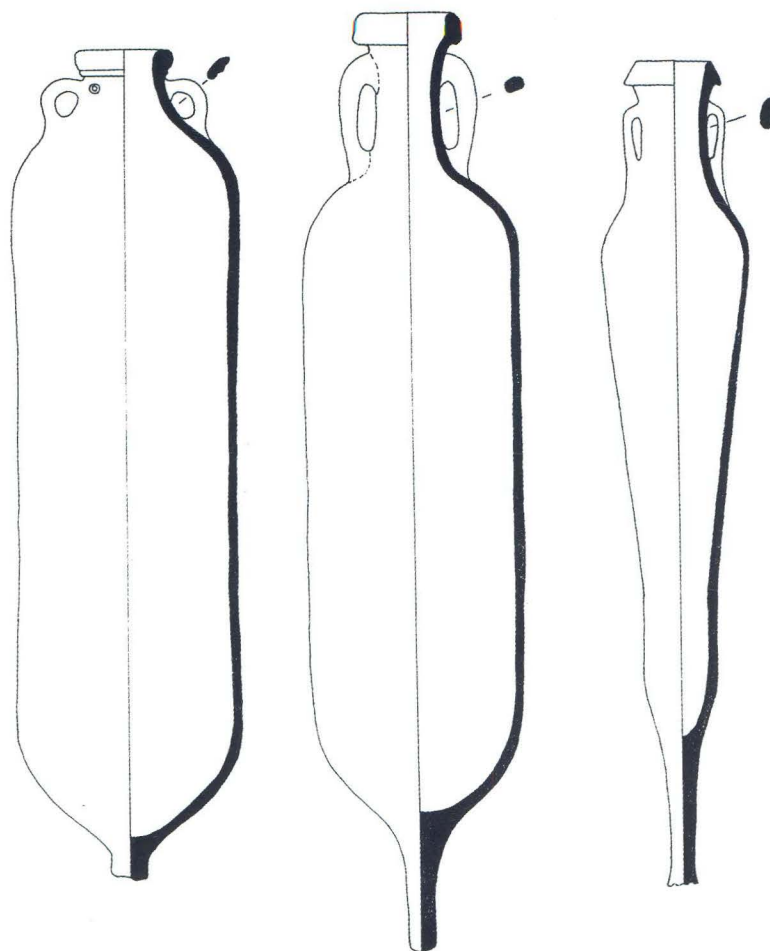

Crtež nalaza kasnoantičkih amfora na sjevernim bedemima

Dakle, složeni obrambeni sistem antičkoga grada Salone sastojao se od niza elemenata koji omogućuju bolje poznavanje nastanka i razvoja toga grada. Sama gradnja zidina nametnuta je tijekom stoljeća kao posljedica prijetnji i invazija do kojih je dolazilo u posljednjim stoljećima antičkog svijeta. Na osnovnu gradsku jezgru, od koje je jasno sačuvana linija istočnih zidina s naknadno uklopljenim gradskim vratima flankiranim oktogonalm kulama, *Porta Caesarea*, širi se novi

²¹ *Don L. Katić*, Vjerodostojnost Tome Arhiđakona i posljednji dani Solina, VAHD LIII, 1950-51, 108; *N. Cambi*, Amfore kao građevinski materijal u bedemima Salone, VAHD LXIII-LXIV/ 1961-62, Split 1969, 145-149, sl. 1, T. XXII 1, 2, T. XXIII 1,2; isti, Amfore kao građevinski i izolacijski materijal u antičkom graditeljstvu Dalmacije, Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru, Zagreb 1980, 73-79, T. 1-6, gdje navodi pravila u antičkom graditeljstvu koja je iznio Vitruvije I, 5, 7 prema kojima je "ispunjavanje bedema predstavljalo znatno veći problem za graditelje, jer je taj prostor prema uputstvima antičkih arhitekata trebalo ispuniti čvrstim materijalom."

U tom kontekstu su možda sekundarno upotrijebljene i amfore otkrivene sjeverno od *Porta Caesarea*, u blizini vodovoda (mogle su služiti za izolacijske svrhe, kao amfore upotrijebljene u dva reda na dnu kule C kod malih gradskih vrata u sjevernim gradskim zidinama u Naroni).

Kasnoantičke amfore upotrebljene kao ispuna u sjevernim bedemima

prsten zidina. Pothvat što su ga razradili vojni arhitekti koji su se u određivanju terena, osim što su dobro poznavali orografiju područja, vodili posebice strategijskim kriterijima. U tom kontekstu izvanredno je primijenjeno spajanje vodovoda i bedema koji ne samo da je poslužio kao nosač, nego je voda bila važan protupožarni element. Tako postavljanje cisterni iznad Porta Caesarea osigurava gašenje podmetnutog požara, što je posebno osjetljivo na vratima grada.²²

²² *Publius Flavius Vegetius Renatus*, *Abriss des Militärwesens*, Friedhelm L. Müller, Stuttgart 1997, (IV 4) 188-189, gdje se navodi da se vrata dodatno osiguravaju prekrivanjem životinskim kožama i željeznim rešetkama. Posebno je važno uređenje iznad vrata na gornjem katu gdje treba napraviti otvore za izlivanje vode zbog gašenja požara. U salonitanskom primjeru iznad vrata su postavljene cisterne što omogućuje hitnu protupožarnu zaštitu.

Prostrani suburbiji nastali s istočne i zapadne strane ubrzo pretijesne gradske jezgre utvrđuju se za prvih barbarskih naleta podizanjem novog plašta bedema 170. godine. Sekundarni perimetar zidina ne samo da je dovoljno velik da uključi nova predgrađa nego i šire obuhvaća slobodan prostor koristeći se za istočni pravac bedema tokom rijeke, što je vjerojatno olakšavalo obranu s te strane prilaza gradu. Posao je očito bio neophodno potreban, a njegovo izvršenje povjereno je pojedinim vojnim jedinicama, što se navodi u natpisima postavljenim u zidni plašt. Zasad su potvrđene Prva i Druga delmatska kohorta i konjaničke čete Druge legije Pije i Treće Konkordije. Prva kohorta delmatska pod vodstvom tribuna Granija Fortunata izgradila je 800 stopa zidina (236,80 m) i na njima jednu kulu (CIL III 1979). Druga kohorta Delmata izgradila je 800 stopa zidina (236, 80 m) i jednu kulu na njima (CIL III 6374). Konjičke čete Druge legije Pije i Treće Konkordije, pod nadzorom centuriona Publija Elija Aminintinijana, podigle su 200 stopa (59, 20 m) bedema (CIL III 8570 / isto potvrđuje dubleta natpisa CIL III 1980). Ove posljednje čete bile su stacionirane u Panoniji i odatle su poslate u Salonu da utvrde bedeme.²³

Radilo se istovremeno na različitim sektorima perimetra što proizlazi ne samo iz teksta natpisa već i načina kako su postavljeni. Izraz *vice tertia* na natpisu CIL III 6374 / tri razdjela (i ona dopiru do onog mjesta), tj. *portiones*, vjerojatno položaj partije koje podiže ova kohorta. To potvrđuje i položaj uzidavanje natpisa CIL III 6374 i 8570 jednog pored drugog što je očito oznaka segmenta zidina koji je obavila pojedina vojna jedinica.²⁴

Prema tim natpisima na izvorni bedem, podignut 170. godine u čast cara Marka Aurelija, izgleda da su podignute samo rijetke kule. Na potezu od 1800 stopa (532,80 m) spomenute su samo dvije. Kada su nastale brojne kule uz sjevernu liniju perimetra i nešto manji broj njih na zapadnoj strani? Vjerojatno koncem 3. i 4. st., tj. do početka 5. st. kada su sve obnovljene za vrijeme Teodozija II.

²³ U komentaru uz CIL III 1980 se navodi:

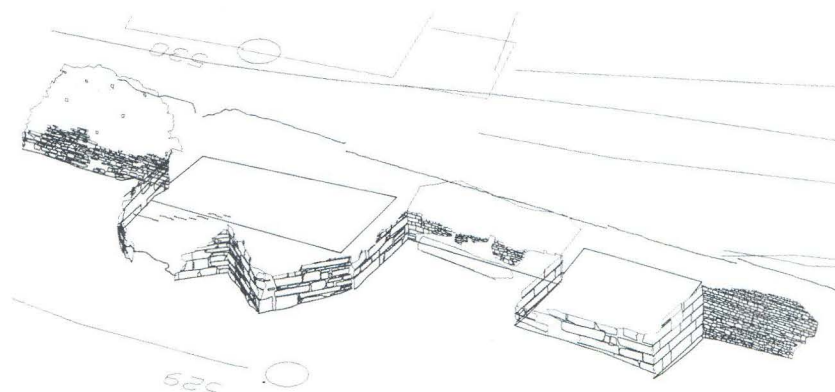
“Druga legija Pija i treća Konkordija nisu nikad spomenute drukčije nego pod ovim imenima, a nema sumnje da ih je ustanovio Marko Aurelije kao II i III italsku, nema ni jednog naslova koji je s vremenom nadvladao ovaj ili otkrio njihova prvobitna imena. Iz ovog natpisa nije jasno u kojim su mjestima bile stacionirane te legije, budući da se navode samo konjaničke čete koje su upućene da utvrde Salonu; nema dvojbe da su bile stacionirane u Panoniji zauzete u markomanskom ratu (započeo je 177.) jer je tamo u to vrijeme bilo uvelike nemirno.”

L. Keppie, Roman Inscriptions, London 1971, 27-28, Fig. 9, gdje iznosi primjer sličnog natpisa uzidanog u Hadrijanovom zidu u Britaniji. Tu se spominje da je za vrijeme Hadrijana legija II Augusta pod nadzorom namjesnika Aula Platorija Neposa 122-124. godine podigla zidine.

²⁴ U komentaru CIL III 6374 tumači se značenje posljednjeg retka natpisa VICE TERTIA *portiones - tri razdjela od 800 stopa podiže Druga delmatska kohorta i oni dopiru do onog mjesta što zapravo znači vice tertia.

H. Kähler je smatrao postavljanje natpisa jednog do drugog kao oznaku spoja pojedinog dijela podignutog od dotične vojne jedinice, te je pokušao odrediti i koji dio. Usp. *Porta Caesarea*, 238.

F. Carrara smatra da je Dioklecijan znatno obnovio Salonu utvrdivši perimetar novim kulama koje su međusobno povezane zidnim pojačanjima.²⁵ Naime, car je općenito poznat po svojoj velikoj građevinskoj aktivnosti nastojao zaštititi granice i poboljšati obranu Rimskog carstva. Smatran je obnoviteljem fortifikacija koje su oslabljene u krizama 3. st. i spremno ih je kreditirao.²⁶ U tom je kontestu s obzirom na svoju odluku o podizanju veleborne palače u neposrednoj blizini glavnoga grada Salone, vjerojatno uredio i samu prijestolnicu. Premda je zasad teško reći što je točno napravio, jer su vojne strukture često slabo datirane,

Fotogrametrijski snimak sjevernih bedema na Bilankuši

radi se sigurno o većim investicijama u čemu ni gradske zidine nisu bile zanemarene. Tako je otvoreno pitanje dvostrukih hermi tetraarha koje se od davnina nalaze na kući Šperac u Zvonimirovoj ulici u Solinu, ispred koje se proteže linija istočnih gradskih zidina. Nastanak hermi povezuje se s postojanjem gradskih vrata ili mosta na rijeci Jadro na tome mjestu, budući da je tuda prolazila antička ulica. Nije bez značenja ni promjena službenog naziva Salone koja tada dobiva Dioklecijanov gentilicij *Valeria*, što je istaknuto i u prikazu salonitanske Tihe postavljene nad starim gradskim vratima *Porta Caesarea - Colonia Martia Iulia Valeria Salona Felix*.²⁷

²⁵ F. Carrara, o. c., 127-128.

²⁶ M. Reddé, Dioclétien et les fortifications militaires de l'antiquité tardive, Quelques considérations de méthode, *Antiquité tardive* 3, La Tétrarchie 293-312), 1995 (Paris), 91-124.

²⁷ D. Maršić, Rimska cesta Salona - Epetij u svjetlu novih istraživanja, *Adrias* 6-7, Split 1995-1997, 13; *isti*, Novi nadgrobnici natpisi s jugoistočne salonitanske nekropole, *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar* 35 (22), Zadar 1997, 120-124; E. Dyggve, Nova istraživanja prelazaka preko rijeke Jadro u Solinu, *Antička Salona*, Split 1991, 155-165, sl. 1; Hans Peter L'Orange, *Das Spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin - Söhnen*, 284-361 n. Chr. Berlin 1984, 12/13.; N. Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, 128-130, Katalog br. 113, sl. 109-111.

Pogled na dio sjevernih bedema na Bilankuši

Dakle, većina kula je podignuta do početka 5. stoljeća, što potvrđuje natpis CIL III 1984, tada postavljen usred grada, tj. na *Porta suburbia*, i koji govori o popravku svih kula salonitanskih bedema. Neke su kule vjerojatno podignute istovremeno s prvobitnim bedemima iako su malobrojne, kako se navodi u natpisima. One strše iz zida na nejednakim udaljenostima, od kojih su pojedine građene od pravilnijih manjih klesanaca, kao kula 58 ili 59. Kule 78 i 79 zidane su od velikih

blokova kamena modraca s puno spolia uglavnom nadgrobni spomenika s natpisima. U kuli 78 pronađen je natpis CIL III 1980 uzidan kao spolia, a govori o gradnji dvije stotine stopa bedema u 170. godini. Taj podatak jasno pokazuje da je kula dograđena poslije uz već postojeći bedem. Znatno veća kula 79 pokazuje identičnu zidnu strukturu, kao i dva trokutasta bastiona dozidana na njen pročelni zid.

Prilikom konzervatorskih radova u zapadnom zidu kule 79 otkriven je dio nadgrobni natpisa uzidanog kao spolia. Upotrebljena je polovina are s posvetnom formulom D M i natpisom koji je koji je odsječen na desnoj i donjoj strani. Prema obliku nadgrobni spomenika i natpisu može se datirati u kraj 2. i početak 3. st., a vjerojatno je donesen sa salonitanske nekropole koja je pratila cestu od Porta Caesarea u pravcu sjevera. Da li je uzidan u kulu za vrijeme njene gradnje ili prilikom naknadnog popravka, a prvobitno upotrebljen u perimetru bedema, teško je reći. Naime, nije moguće s njegovom datacijom utvrditi nastanak kule, dok se detaljno ne razmotre svi navedeni elementi kao i drugi ulomci sekundarno upotrebljeni na tom segmentu kao i na ostalim mjestima gradskih zidina.

Treba li vremenu Teodozija II. za popravka salonitanskih kula pripisati i nastanak trokutastih bastiona, kako je to smatrao F. Carrara,²⁸ pokazat će buduća istraživanja. Upravo taj car gradi novi prsten zidina u Konstantinopolu s brojnim kulama, a velika obnova obrambenih sistema propisana je i tadašnjim zakonima. To najbolje ilustriraju pojedini odlomci Teodozijevog kodeksa:

Cod. Theod. XI, 17, 4.

Imperatores Honorius et Theodosius Augusti Herculio praefecto praetorio. Constructioni murorum, et comparationi transvectionisque specierum, universi sine ullo privilegio coartentur ad necessitates Illyricianas: nam in his dumtaxat titulis nullum sub quodam cessare privilegii velamento censemus: sed sub hac condicione, cum tempus exegerit, huiusmodi colationi subcumbant, ut non tantum requiratur idoneus, verum universi proportioni suae pessessionis iugationisque ad haec munia coartentur, et ab summis sarcina ad infimos usque decurrat. Dat. III Id. April. Constp. Basso et Philippo Coss. (408)

Carevi Augusti Honorije i Teodozije pretorijanskom prefektu Herkuliju. Neka se svi bez ikakve povlastice za iliričke potrebe pridruže gradnji zidova, nabavi i prijevozu potrepština. Naime smatramo da među ovim časnim naslovima nijedan ne oklijeva pod pokrićem povlastice; no pod tim uvjetom, budući da je vrijeme prošlo, na ovaj način podliježu prikupljanju novca tako da se ne traži samo (netko) prikladan, nego da se zaista svi prema razmjeru svoga posjeda i obveze združe kod (izgradnje ili obnove) ovih zidina i da se teret prevali od najuglednijih do najnižih. Izdano u Konstantinopolu 11. travnja dok su konzuli bili Bas i Filip (408.).

Cod. Theod. XV, 1, 49.

Idem Augusti Herculio praefecto Illyrici. Constructioni murorum, et comparationi transvectionis specierum universi sine ullo privilegio cohartentur: ita ut in his

²⁸ F. Carrara, o. c., 129-130.

dumtaxat titulis universi portione suae possessionis et iugationis ad haec moenia cohortentur: quo ita demum, a summis ad infirmos usque sarcina decurrente, ferendi oneris non leve solatium, sed in commune omnibus profuturum, communi labore curetur. Quod in partibus dumtaxat Illyrianis nostram Clementiam statuisse Tua Sublimitas recognoscat. Dat. V. Id. April. Constantinop. DD. NN. Hon. XI. et Theod. V. AA. Coss. (412)

Isti Augusti iliričkom prefektu Herkuliju. Neka se svi pridruže podizanju bedema i pripremi prijevoza potrepština bez ikakvih povlastica, tako da se barem među ovim časnim imenima (naslovima) po udjelu svog posjeda i obveze svi udruže kod ovih bedema; time se tako napokon nastoji zajedničkim naporom, dok se teret prevaljuje od najviših (najuglednijih) sve do najnižih; utjeha podnošenja napora nije laka, ali je svima za ubuduće zajednička. Neka prepozna Tvoja uzvišenost ono što je odlučila naša Milost samo u iliričkim krajevima. Izdano 9. travnja u Konstantinopolu dok su konzuli bili gospodari Augusti Honorije jedanaesti put i Teodozije peti put (412.).²⁹

Ulomci nadgrobnih natpisa pronađeni uzidani kao spolia u sjeverne salonitanske zidine između kula 74 i 75 na Bilankuši

²⁹ Codex Theodosianus, T. I-VI, I. Gothofredus - A. Marvilius, Leipzig 1763; éd. P. Krueger - Th. Mommsen, Dublin - Zürich 1971; B. Kuntić-Makvić, Illyricianus: l'histoire du mot et l'histoire de l'Illyrique, Westillyricum und Nordostitalien in der Spätromischen Zeit, Ljubljana, 185-192. Tekst je prevela prof. Ivana Jelić na čemu joj srdačno zahvaljujem.

Tom burnom razdoblju F. Carrara je pripisao nastanak trokutastih bastiona na kulama, premda većina istraživača taj posljednji fortifikacijski element pripisuje Konstancijanu za vrijeme bizantsko-gotskih ratova.³⁰ Opisi u suvremenim izvorima, u prvom redu kod Prokopija koji je detaljno izvijestio o pojedinim ratnim operacijama, ne navode izričito taj podatak. Naime, često se spominju salonitanski bedemi u prvoj godini rata 535/536. Tako npr. Goti “nisu vjerovali salonitanskim utverdama”(V 7, 9.) odnosno kada su Goti zaposjeli Salonu “najviše je plašio Gripu bedem Salone koji je najvećim dijelom bio urušen” ili nakon što je Konstancijan stigao sa svom vojskom u Salonu “posebno se brinuo za zidine Salone došavši popraviti na brzinu sve ono što je bilo od njega urušeno” (V 7, 26-31).

Ulomak are uzidan kao spolia u kuli 79

U očekivanju neprijateljskih napada ne samo da se popravljaju srušeni dijelovi salonitanskih zidina već Prokopije posebno ističe kopanje zaštitnog kanala. “Kad je Konstancijan čuo za Azinarijevu pripremu, pobjao se za Salonu te poslao

³⁰ E. Dyggve, La ville de Salone. Disposition et topographie, II Les matériaux, Etude des plans A et B, 17-20; M. Suić, Antički grad, Zagreb 1976, 234.

po vojnike koji su držali sve ondašnje utvrde i dao je iskopati opkop u krug oko čitavog bedema”, a kad je Azinar s gotskom vojskom došao u Salonu “oko bedema su načinili opkop, nakrcali su vojnike i lađe i nadzirali su primorski dio bedema i tako su opsjedali Salonu i s kopna i s mora” (V 16).³¹

U tijeku ratnih operacija očito se na brzinu pripremaju zahvati na oštećenim dijelovima gradskih zidina koje se dodatno osiguravaju iskopom što donekle ublažava direktne napade na već oslabljene fortifikacije. U tom kontekstu otvoreno je pitanje pojačavaju li se tada sistematski brojne kule dogradnjom trokutastih bastiona. Bez obzira na to jesu li dozidane prizme građene od velikih kamenih blokova ili sitnijeg priklesanog kamena, s obilnom upotrebom maltera i uz upotrebu brojnih spolia one pokazuju rustičnu strukturu svojstvenu kasnoantičkom graditeljstvu i vjerojatno su izvedene planski prema određenoj odluci. Možda je u toj gradnji, kako nalažu zakoni, sudjelovala cijela zajednica a ne samo vojne trupe koje, prema Prokopijevim opisima, obavljaju interventne zahvate.

Kada se podižu prvi salonitanski bedemi i kada se na području autohtonog delmatskog naselja i isejskog emporija trajno naseljavaju Italici i Rimljani formirajući svoj grad, nije točno utvrđeno. Prema današnjim istraživanjima, jasno je da se poštuju stare komunikacije i da se nastanak grada prilagođuje postojećem terenu. To proizlazi iz nepravilnog oblika perimetralnih zidina koje se pružaju po pravilima struke nastojeći primjeniti ondašnja znanje i vještine vojnih arhitekata. U već postojeće zidine naknadno se ugrađuju nova gradska vrata flankirana oktogonalnim kulama *Porta Caesarea*, i to početkom Carstva. Pružanje vodovoda preko gradskih vrata i formiranje cisterni izvanredan je primjer protupožarne zaštite tog najosjetljivijeg dijela fortifikacija.

Novi prsten podignut za Marka Aurelija grade pod prijetnjom prvih barbarskih provala lokalno stacionirane vojne jedinice, Prve i Druge delmatske kohorte, dok su po hitnom zadatku posebno detaširane konjičke čete legija Druge Pije i Treće Konkordije iz provincije Panonije. Natpisi postavljeni na zidnom plaštu jasno govore o pojedinim segmentima izgrađenim pod nadzorom vojnih zapovjednika tih jedinica. U početku se malobrojne kule grade istovremeno sa zidinama, no njihov se broj povećava s novim opasnostima osobito na sjevernoj strani bedema, prirodno najizloženijoj napadima neprijatelja. Ponekad se izgrađuju nova zidna pojačanja na najslabijim točkama obrane ili za bolje povezivanje novih istaknutih kula. Neprestano obnavljanje i održavanje zidina briga je cijele zajednice i u njihovu zajedničkom interesu. Tako se za vrijeme Teodozija II. početkom 5. stoljeća obnavljaju sve kule, kako je navedeno na natpisu, a vjerojatno i porušene zidine. Tijekom gotsko - bizantskih ratova hitno se popravljaju oslabljene zidine i opkop s vanjske strane pod vodstvom Konstancijana, kako je detaljno opisao Prokopije. Složeni obrambeni sistem zidnog plašta, više puta podvostručenog na pojedinim mjestima dodavanjem novih zidova, kula i bastiona, zemljanih nasipa i opkopa, oko glavnoga grada provincije u posljednjim stoljećima antičkog svijeta jedinstven je spomenik fortifikacijske arhitekture. Ponekad seg-

³¹ *Procopii Caesariensis, Opera omnia, Vol. II, Debellis libri V-VIII, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri MCMLXIII, V 7, 9; 7, 26-31; 16. (Procop. Bell. Goth.). Citirane odlomke prevela je prof. dr. Bruna Kuntić-Makvić na čemu se srdačno zahvaljujem.*

amenti salonićanskih zidina, preostali u izvornoj visini gotovo do desetak metara, jasno pokazuju snagu i moć antičkoga graditeljstva poput rijetko sačuvanih perimetara antičkih gradova kao što su Teodozijeve zidine u Konstantinopolu ili Aurelijanove u Rimu.

NEW RESEARCH INTO THE CITY WALLS OF SALONA

Jasna Jeličić-Radonić

The ruins of Salona, capital of the Roman Province of Dalmatia, have long drawn the attention of many scientists, whose first efforts were concerned with establishing the original size and appearance of the city. D. Farlati, C. Lanza and V. Andrić drew ground plans of the remains which were visible at the time. However, F. Carrara started the first systematic topographic research in 1846, and his ground plan is still used today as a basis for insights into the history of ancient Salona. The city's irregular shape was enclosed by walls with a total length of 4,077 metres, fortified with towers of which 88 have been rediscovered. During his research, F. Carrara discovered several city gates which had been previously unknown (*Porta Andetria*, *Porta Caesarea*, *Porta Suburbia*, *Porta Capraria* and the Western Gate). He made more detailed excavations in the north-eastern part of the city, where the remains of walls and towers, up to 33 feet high, were best preserved. He noticed various fortification elements - several layers of walls and towers, some with adjoining triangular bastions. He considered the first phase of the fortification to have been completed as early as the 2nd century BC, and several inscriptions showed that parts of the walls were built during the reign of Emperor *Marcus Aurelius*. Carrara observed that the walls had been considerably reinforced by the addition of towers during Diocletian's time. He believed that the triangular bastions were the final element of Salona's fortification. The inscription (CIL III 1984) suggests that these were probably added when all the towers were renovated, during the rule of Theodosius II.

E. Dyggve also researched the walls of Salona and came to more or less the same conclusions. Dyggve was most interested in the urban development of Salona; he established the location of the oldest, central part of the city and described the eastward and westward spread of urban development. Some authors, including W. Gerber and H. Kähler, have investigated the oldest city gate, the *Porta Caesarea*, and made suggestions for its reconstruction. H. Kähler also examined the visible parts of the walls which had been excavated at that time near the *Porta Caesarea* and in the north-east part of city, and tried to establish a relative chronology. D. Rendić Miočević paid particular attention to the oldest part of Salona and discovered a square corner tower at the junction of the northern and eastern walls.

The Split Conservation Department of the Ministry of Culture commenced protective conservation work on the northern ramparts in 1997. After a considerable time a neglected stretch of wall, reinforced by numerous towers, was exposed to view north of *Porta Andetria* up to the corner where it turns towards *Porta*

Caesarea. Don F. Bulić had constructed a walkway on the inside of the walls from this point, connecting the north-east and north-west corners of the city. The walls were at that time mostly half-concealed with earth, but some segments, preserved up to their original height, were left visible.

Two significant segments of the excavated ruins of the northern walls are particularly impressive: one is the complex at Bilankuša with towers nos. 78-81 which have already been investigated; the other is part of the outer shell and its associated towers, nos. 53-60, which remain at almost their original height. Preventative conservation work has been done on the weakened and uncovered walls, after completion of survey, of photogrammetric, architectural and geophysical records and research. Many fragments of inscriptions and architectural decorations were discovered during this work, mainly material from tombstones which had been re-incorporated into later structures. They came probably from the ancient necropolis which stretched along the ancient street from *Porta Caesarea* to the north-east, an area which was later incorporated in the secondary ring of walls (the *Urbs orientalis*).

Further inscriptions discovered on the walls between towers 74 and 75 showed that Emperor *Marcus Aurelius* (CIL III 8570, 6374) was responsible for their construction. About ten late-antique amphorae, mostly *spatheia* dating from the 5th to the 7th centuries, were discovered in the in-fill immediately behind this original segment of the wall, which has been accurately dated from the inscriptions. The fact that they were found in the in-fill between two walls indicates that major repair work had been undertaken on the fortifications.

Similar secondary use of *amphorae* in the Salona fortification system had been found earlier near tower no. 60. These were of types Dressel 32 and 34, dated between the 4th and the 5th centuries, but remained in use until much later.

The complex defence system of the ancient Salona consisted of a series of elements which today provide better insight into the inception and development of the city.

It has not been established precisely when the walls of Salona were first built, nor when the Italics and the Romans settled permanently and created their own town on the territory of the indigenous Dalmatic settlement and the of Issaian emporium. Research to date clearly indicates that old lines of communication were respected and that the town followed the contours of the terrain at its inception, as is clear from the irregular shape of the perimeter walls which were built in accordance with contemporary building practise, and the skill of military architects. A new city gate, *Porta Caesarea*, flanked by octagonal towers, was made in the existing walls at the beginning of the Empire. An aqueduct constructed above the city gate and associated cisterns provided exceptional fire protection of the most vulnerable segment of the fortifications.

The threat of barbarian attack led to the construction of a new ring of walls during *Marcus Aurelius'* reign by the locally stationed military units *coh I Del* and *coh II Del*, and by *vexillationes leg II Piae et III Concordiae* who were urgently summoned from the Province of Pannonia. Inscriptions on the wall show clearly that some sections were built under supervision of the military commanders of these units and that there was simultaneous work on several sections (CIL III 1979, 1980, 8570, 6374). Relatively few towers were built when the walls were first con-

structed. More were created when new dangers became apparent, especially on the northern ramparts which were naturally most exposed to the enemy. The date of their construction is an open question: it is likely that most were built before the beginning of the 5th century, because there is evidence that they were renovated around that time (CIL III 1984). Further research is needed to establish whether the triangular bastions were added during the renovation, or whether they were built during military operations associated with the Gothic-Byzantine wars. Walls were occasionally strengthened where the defences were weak or for better communication between the protruding towers. The laws of the period (*Cod. Theod.*, XI, 17, 4; XV, 1, 49) assigned continuing responsibility for renovation and upkeep of the walls to the community as a whole. During the rule of Theodosius II at the beginning of the 5th century, for example, all the towers, and perhaps all the walls which had been destroyed, were renovated. Constantianos executed emergency repairs to the weakened walls during the Gothic-Byzantine wars, and an outer trench was constructed (*Procop.*, *Bell. Goth.* V, 7, 9; 7, 26-31; 16). During the last centuries of the ancient world, the complex defence system around the capital of the Province consisted of walls, doubly reinforced in several places by additional walls, towers and bastions, and by embankments and trenches to form a unique example of fortification architecture. Some segments of the walls of Salona are preserved at their original height of almost ten metres, which show the power and might of ancient architecture, as in other sparsely preserved perimeters of ancient cities such as the walls of Theodosius in Constantinople and of Aurelian in Rome.